अंक १६

संस्कृत-पाठ-माला ।

[संस्कृत-भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय]

षोडशो भागः ।

—०—

लेखक

पं. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मंडल, पारडी, (जि० सूरत)

—०—

चतुर्थ वार

—०—

संवत् २००६, शके १८७१, सन १९४९

मूल्य ८ आने

धातुओंके शेष गण

पूर्व भागोंमें प्रथम, द्वितीय, चतुर्थ, षष्ठ और दशमगणके धातुओंके रूप बनानेकी रीति बता दी है और इस भागमें तृतीय, पंचम, सप्तम, अष्टम और नवम गणोंके धातुओंके रूप बनानेकी रीति बतानी है। यदि यह भाग पाठकोंका ठीक प्रकार स्मरण हुआ तो सब गणोंके साथ पाठकोंका परिचय हो जायगा और इतना अभ्यास होनेसे पाठक क्रियापदविचारके साथ परिचित हो जायेंगे।

स्वाध्याय-मण्डल,
पारडी (जि. सूरत)

निवेदक
पं० श्रीपाद दामोदर सातवलेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक- व० श्री० सातवलेकर, बी. ए.
भारत-मुद्रणालय, 'आनन्दाश्रम' पारडी, (जि. सूरत)

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला ।

षोडशो भागः ।

पाठ १

तृतीयगण परस्मैपदके धातु ।

तृतीय गणके धातुओंको प्रत्यय लगनेके पूर्व धातुके प्रथमाक्षरका द्वित्व होता है, जैसा—

" दा " (देना) इसका " ददाति " रूप होता है । इसके बनानेकी रीति यह है= दा दा, ददा+ति= ददाति । प्रथमाक्षर दीर्घ रहा तो वह ह्रस्व बनता है । इस नियमानुसार " दा दा " का " ददा " बना और " ति " प्रत्यय लगकर " ददाति " रूप बना ।

" धा " (धारण करना) इसका " दधाति " होता है । " धाधा " " धधा " " दधा + ति = दधाति " होता है । वर्गका तीसरा अक्षर बन जाता है । " ध " अक्षर तवर्गमें चौथा है इसलिये उसका तीसरा अक्षर " द " बनता है । इस नियमानुकूल " धधा " का " दधा " होता है ।

प्रथमाक्षरके कवर्गके स्थानपर चवर्गका तृतीयाक्षर बनता है; जैसा– " गा " (स्तुति करना) " गागा, गगा, जगा जिगा+ति= जिगाति "

' भी ' (भयभीत होना) ' भी भी, बिभी, बिभे+ति= बिभेति । '

इकारका भी जकार बनता है; जैसा ' हु ' (हवन करना) ' हु हु, जुहु, जुहो+ति = जुहोति ' इत्यादि प्रकार रूप बनते हैं। प्रायः ' लिट् ' के रूपोंमें पाठकोंने यह बात देखीही होगी। पाठकोंकी सुविधाके लिये यहां कुछ धातुओंके रूप दिये जाते हैं—

परस्मैपद।

'हु' = (हवन करना)।

१ लट् = १ जुहोति, जुहुतः, जुह्वति। २ जुहोषि, जुहुथः, जुहुथ। ३जुहोमि, जुहुवः, जुहुमः॥

२ लोट् = १ जुहोतु, जुहुताम्, जुह्वतु। २ जुहुधि, जुहुतम्, जुहुत। ३ जुहवानि, जुहवाव, जुहवाम॥

३ लङ् = १ अजुहोत्, अजुहुताम्, अजुहवुः। २ अजुहोः, अजुहुतम्, अजुहुत। ३ अजुहवम्, अजुहुव, अजुहुम॥

४ लिङ् = १ जुहुयात्, जुहुयाताम्, जुहुयुः। २ जुहुयाः, जुहुयातम्, जुहुयात। ३ जुहुयाम्, जुहुयाव, जुहुयाम॥

५ लिट् = १ जुहाव, जुहुवतुः, जुहुवुः। २ जुहविथ, जुहुवथुः, जुहुव। ३ जुहाव, जुहुविव, जुहुविम॥

१ जुहवांचकार, जुहवांचक्रतुः, जुहवांचक्रुः। २ जुहवांचकर्थ, जुहवांचक्रथुः, जुहवांचक्र। ३ जुहवांचकार, जुहवांचकृव, जुहवांचकृम॥

६ लृट् = १ होष्यति, होष्यतः, होष्यन्ति। २ होष्यसि, होष्यथः, होष्यथ। ३ होष्यामि, होष्यावः, होष्यामः॥

पाठक इस प्रकार धातुओंके रूप बनाकर वाक्योंमें उनका उपयोग करें।

———

पाठ २

तृतीयगण परस्मैपदके धातु ।

ऋ = जाना । इयर्ति । आर । अर्ता । अरिष्यति ।
कित् = जानना । चिकेत्ति । चिकेत । केतिता । केतिष्यति ।
गा = स्तुति करना । जिगाति । जगौ । गाता । गास्यति ।
घृ = चूना, प्रकाशना । जिघर्ति । जघार । घर्ता । घरिष्यति ।
पृ = पालन पूरण करना । पिपर्ति । पपार । परिता । परिष्यति ।
भी = भयभीत होना । बिभेति । बिभाय, बिमयांचकार । भेता । भेष्यति ।
हा = त्यागना । जहाति । जहौ । हाता । हास्यति ।
हु = लेना, देना, हवन करना । जुहोति । जुहाव, जुहवांचकार । होता, होष्यति ।
ह्री = लज्जित होना । जिह्रेति । जिह्राय, जिह्रयांचकार । ह्रेता । ह्रेष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ यजमानः यज्ञे आहुतीः जुहोति । ब्रह्मचारिणः अग्नौ आहुतीः जुह्वति । त्वं किं न होष्यसि । ह्यः तत्र कः अजुहोत् ?

२ वीरः अशक्तान् पिपर्ति । स कं पपार । ते सर्वेऽपि तान् पिप्रुः । त्वं परिष्यसि किम् ?

३ अहं चौरात् न बिभेमि । स व्याघ्रात् अपि न बिभेति । वीराः पुरुषाः कस्मिन् अपि युद्धे न बिभ्यति ।

४ स्त्रियः सदा जिह्रियति । पुरुषाः कदापि न जिह्रियति । ते सर्वे जिह्रयांचक्रुः । नारी ह्रेष्यति एव ।

५ ईश्वरः सर्वं चिकेत्ति । मनुष्यः केन साधनेन एवं केतिष्यति ? योगी पुरुषः सर्वं मनोगतं चिकेत ।

तृतीयगण आत्मनेपदके धातु ।

मा = मिनना, तुलना करना । मिमीते । ममे । माता । मास्यते ।
हा = जाना । जिहीते । जहे । हाता । हास्यते ।

इन धातुओंके रूप

'मा' = (मिलना)

१ लट् = १ मिमीते, मिमाते, मिमते । २ मिमीषे, मिमाथे, मिमीध्वे ।
३ मिमे, मिमीवहे, मिमीमहे ॥

२ लोट् = १ मिमीताम्, मिमाताम्, मिमताम् । २ मिमीष्व, मिमाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमै, मिमावहै, मिमामहै ॥

३ लङ् = १ अमिमीत, अमिमाताम्, अमिमत । २ अमिमीथाः, अमिमाथाम्, अमिमीध्वम् । ३ अमिमि, अमिमीवहि, अमिमीमहि ॥

४ लिङ् = १ मिमीत, मिमीयाताम्, मिमीरन् । २ मिमीथाः, मिमीयाथाम्, मिमीध्वम् । ३ मिमीय, मिमीवहि, मिमीमहि ॥

'हा' = (त्यागना)

१ लट् = १ जिहीते, जिहाते, जिहते । २ जिहीषे, जिहाथे, जिहीध्वे ।
३ जिहे, जिहीवहे, जिहीमहे ॥

पाठक इसी प्रकार आत्मनेपदके रूप बना सकते हैं ।

संस्कृत- वाक्यानि ।

१ स धान्यं मिमीते । अहं घृतं न अमिमि । त्वं मिमीष्व । ते भूमिं मिमताम् ॥

पाठ ३

तृतीयगण उभयपदके धातु ।

दा = देना । ददाति, दत्ते । ददौ, ददे । दाता दास्यति— ते ।

धा = धारण पोषण करना । दधाति, धत्ते । दधौ, दधे । धाता । धास्यति—ते ।

निज् = शुद्ध करना । नेनेक्ति, नेनिक्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति-ते ।

भृ = धारण पोषण करना । बिभर्ति, बिभृते । बभार, बभ्रे, बिभरांचकार-चक्रे । भर्ता । भरिष्यति-ते ।

विज् = पृथक् होना । वेवेक्ति, विविक्ते । विवेज, विविजे । वेक्ता, वेक्ष्यति-ते ।

विष् = व्यापना । वेवेष्टि, वेविष्टे । विवेष, विविषे । वेष्टा । वेक्ष्यति-ते ।

धातुओंके रूप ।

लट् = (परस्मै०) १ ददाति, दत्तः, ददति । २ ददासि, दत्थः, दत्थ । ३ ददामि, दद्वः, दद्मः ॥

(आत्मने०) = १ दत्ते, ददाते, ददते । २ दत्से, ददाथे, दद्ध्वे ॥ ३ ददे, दद्वहे, दद्महे ॥

लोट् = (परस्मै०) १ ददातु, दत्ताम्, ददतु । २ देहि, दत्तम्, दत्त । ३ ददानि, ददाव, ददाम ॥

(आत्मने०)= १ दत्ताम्, ददाताम्, ददताम् । २ दत्स्व, ददाथाम्, दद्ध्वम् । ३ ददै, ददावहै, ददामहै ॥

लङ् = (परस्मै०) १ अददात्, अदत्ताम्, अददुः । २ अददाः, अदत्तम्, अदत्त । ३ अददाम्, अदद्व, अदद्म ॥

(आत्मने०) १ अदत्त, अददाताम्, अददत । २ अदत्थाः, अददाथाम्, अदद्ध्वम् । ३ अददि, अदद्वहि, अदद्महि ॥

'भृ' = (धारण-पोषण करना)

लट् = (परस्मै०) बिभर्ति, बिभृतः, बिभ्रति । २ बिभर्षि, बिभृथः, बिभृथ । ३ बिभर्मि, बिभृवः, बिभृमः ॥

(आत्मने०)= १ बिभृते, बिभ्राते, बिभ्रते । २ बिभृषे, बिभ्राथे, बिभृध्वे । ३ बिभ्रे, बिभृवहे, बिभृमहे ॥

लोट् = (परस्मै०) १ बिभर्तु, बिभृताम्, बिभ्रतु । २ बिभृहि, बिभृतम्, बिभृत । ३ बिभराणि, बिभराव, बिभराम ॥

(आत्मने०)= १ बिभृताम्, बिभ्राताम्, बिभ्रताम् । २ बिभृष्व, बिभ्राथाम्, बिभृध्वम् । ३ बिभरै, बिभरावहै, बिभरामहै ॥

पाठक इस प्रकार रूप बनानेका यत्न करें ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ स मह्यं धनं ददाति । ते तुभ्यं किं ददति ? राजा मह्यं सुवर्णस्यालंकारं अददात् ।

२ त्वं तस्य मूल्यं अधुना एव देहि । अहं तस्मै पुस्तकं ददामि । त्वं तस्मै किं ददासि ?

३ ईश्वरः स्थिरचरं सर्वं जगत् स्वशक्त्या बिभर्ति । त्वं किं बिभर्षि ? यथा राजा राष्ट्रं बिभर्ति तथा गृहस्थाः गृहं बिभ्रति ।

पाठक इस प्रकार वाक्योंकी रचना कर सकते हैं । यहां तृतीयगणका विचार समाप्त हुआ ।

——×——

पाठ ४

(महाभारत विराट् पर्व अ० ५)

वैशंपायन उवाच ।

ते वीरा बद्धनिस्त्रिंशास्तथा बद्धकलापिनः ।
बद्धगोधांगुलित्राणाः कालिंदीमभितो ययुः ॥ १ ॥
ततस्ते दक्षिणं तीरमन्वगच्छन्पदातयः ।
निवृत्तवनवासा हि स्वराष्ट्रप्रेप्सवस्तदा ।
वसन्तो गिरिदुर्गेषु वनदुर्गेषु धन्विनः ॥ २ ॥
विध्यन्तो मृगजातानि महेष्वासा महाबलाः ।
उत्तरेण दशार्णांस्ते पंचालान्दक्षिणेन च ॥ ३ ॥
अन्तरेण यकृल्लोमाञ्शूरसेनांश्च पांडवाः ।
लुब्धा ब्रुवाणा मत्स्यस्य विषयं प्राविशन्वनात् ॥ ४ ॥

वैशम्पायनः उवाच अब्रवीत् = ते पांडवाः वीराः वीरपुरुषाः, बद्ध—निस्त्रिंशाः बद्धखड्गाः, तथा बद्धकलापिनः बद्धकेशपाशाः, बद्धगोधां—गुलित्राणाः गोधाचर्मणः अंगुलित्राणं बद्धं यैः ते, कालिन्दीं नदीं अभितः अभिमुखं कृत्वा ययुः जग्मुः ॥ १ ॥ ततः अनंतरं ते पदातयः एव पद्भ्यां एव गच्छन्तः कालिंदीनद्याः दक्षिणं तीरं अन्वगच्छन् अगच्छन् । तदा ते पांडवा निवृत्तवनवासाः वनवासात् निवृत्ताः स्वराष्ट्रं स्वकीयराज्यं प्रेप्सवः प्रकर्षेण इच्छवः गिरिदुर्गेषु पर्वतस्थानेषु वनदुर्गेषु वनदुर्गमस्थानेषु वसन्तः ॥ २ ॥ ते महेष्वासाः महाधनुषधारिणः महाबलाः महाशक्तयः वनेषु मृग-जातानि मृगसमूहान् शरैः विध्यन्तः ते उत्तरेण दशार्णान् देशान् तथा दक्षि-णेन पंचालान् देशान् ॥ ३ ॥ अन्तरेण च यकृल्लोमान् शूरसेनान् देशान् कृत्वा ' वयं लुब्धाः लुब्धकाः व्याधाः ' इति ब्रुवाणाः कथयन्तः वनात् मत्स्यस्य विषयं देशं प्राविशन् प्रविष्टाः ॥ ४ ॥

धन्विनो बद्धनिस्त्रिंशा विवर्णाः श्मश्रुधारिणः ।
ततो जनपदं प्राप्य कृष्णा राजानमब्रवीत् ॥ ५ ॥
पश्यैकपद्यो दृश्यन्ते क्षेत्राणि विविधानि च ।
व्यक्तं दूरे विराटस्य राजधानी भविष्यति ॥ ६ ॥
वसामेहापरां रात्रीं बलवान्मे परिश्रमः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धनंजय समुद्यम्य पाञ्चालीं वह भारत ।
राजधान्यां निवत्स्यामो विमुक्ताश्च वनादितः ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

तामादायार्जुनस्तूर्णं द्रौपदीं गजराडिव ।
संप्राप्य नगराभ्यासमवतारयदर्जुनः ॥ ८ ॥
स राजधानीं संप्राप्य कौन्तेयोऽर्जुनमब्रवीत् ।
क्वायुधानि समासज्य प्रवेक्ष्यामः पुरं वयम् ॥ ९ ॥

धन्विनः धनुष्मन्तः बद्ध-निस्त्रिंशाः खड्गधारिणः विवर्णाः शोभनवर्णरहिताः श्मश्रुधारिणः ते पांडवाः आसन्। ततः मत्स्यस्य नगरं प्राप्य राजानं धर्मराजानं कृष्णा द्रौपदी अब्रवीत् कथयामास॥५॥ पश्य एकपद्यः एकपादपरिमिताः मार्गाः एकपद्यः पदव्यः दृश्यन्ते, अवलोक्यन्ते, विविधानि च क्षेत्राणि च दृश्यन्ते, अतः अनेन चिन्हेन व्यक्तं स्पष्टं भवति यत् विराटस्य राज्ञः राजधानी राजनगरी दूरे एव भविष्यति ॥ ६ ॥ अतः इह एव अपरां रात्रिं वसामः, यतः मे बलवान् परिश्रमः जातः॥ युधिष्ठिर उवाच--हे भारत धनंजय अर्जुन ! त्वं पांचालीं द्रौपदीं समुद्यम्य वह । इतः वनात् अस्मात् अरण्यात् विमुक्ताः च राजधान्यां निवत्स्यामः ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच--अर्जुनः गजराट् इव तूर्णं सत्वरं तां द्रौपदीं आदाय गृहीत्वा नगराभ्यासं नगरसमीपं संप्राप्य अर्जुनः तां अवातारयत् ॥ ८ ॥ सः धर्मराजः कौंतेयः कुन्तीपुत्रः राजधानीं संप्राप्य अर्जुनं अब्रवीत् । आयुधानि क्व समासज्य स्थापयित्वा वयं पुरं प्रवेक्ष्यामः?
॥ ९ ॥

सायुधाश्च प्रवेक्ष्यामो वयं तात पुरं यदि ।
समुद्वेगं जनस्यास्य करिष्यामो न संशयः ॥ १० ॥
गाण्डीवं च महद्गाढं लोके च विदितं नृणाम् ।
तच्चेदायुधमादाय गच्छामो नगरं वयम् ॥ ११ ॥
ततो द्वादश वर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनः ।
एकस्मिन्नपि विज्ञाते प्रतिज्ञातं हि नस्तथा ॥ १२ ॥

हे तात ! यदि वयं सायुधाः आयुधैः सहिताः पुरं प्रवेक्ष्यामः तर्हि अस्य जनस्य समुद्वेगं करिष्यामः अत्र न संशयः । ॥ १० ॥ गांडीवं गांडीवनामकं धनुः महद्गाढं अतिदृढं अस्ति लोके च नृणां मनुष्याणां तत्सर्वं विदितं प्रसिद्धं अस्ति । तत् आयुधं आदाय वयं नगरं गच्छामः चेत् ॥ ११ ॥ ततः एकस्मिन् अपि विज्ञाते पुनः अस्माभिः वने द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं भविष्यति यतः तथा नः प्रतिज्ञातम्, तथा अस्माभिः प्रतिज्ञा कृता ॥१२॥

समासाः ।

१ बद्धनिस्त्रिंशाः—बद्धाः निस्त्रिंशाः यैः ।
२ बद्धगोधांगुलित्राणाः = बद्धानि गोधांगुलित्राणानि यैः ।
३ निवृत्तवनवासाः = वनवासात् निवृत्ताः ।
४ स्वराष्ट्रं = स्वस्य राष्ट्रम् ।
५ सायुधाः = आयुधैः सहिताः ।
६ द्वादशवर्षाणि = द्वादश च तानि वर्षाणि ।

पाठ ५

पंचमगणके धातु ।

पंचम-गणका विकरण ' नु ' है जो प्रत्ययोंके पूर्व स्थानमें लगता है। इसके रूप निम्न प्रकार बनते हैं—

' साध् ' = साधन करना ।

१ लट् = १ साध्नोति, साध्नुतः, साध्नुवन्ति । २ साध्नोषि, साध्नुथः, साध्नुथ । ३ साध्नोमि, साध्नुवः, साध्नुमः ॥

२ लोट् = १ साध्नोतु, साध्नुताम्, साध्नुवन्तु । २ साध्नुहि, साध्नुतम्, साध्नुत । ३ साध्नवानि, साध्नवाव, साध्नवाम ॥

३ लङ् = असाध्नोत्, असाध्नुताम्, असाध्नुवन् । २ असाध्नोः, असाध्नुतम्, असाध्नुत । ३ असाध्नवम्, असाध्नुव, असाध्नुम ॥

४ विधिलिङ् = साध्नुयात्, साध्नुयाताम्, साध्नुयुः । २ साध्नुयाः, साध्नुयातम्, साध्नुयात । ३ साध्नुयाम्, साध्नुयाव, साध्नुयाम ॥

इसी प्रकार पंचमगणके अन्य परस्मैपदी धातुओंके रूप होते हैं। देखिये—

१ लट् = ('आप्' धातु) १ आप्नोति, आप्नुतः, आप्नुवन्ति । २ आप्नोषि, आप्नुथः, आप्नुथ । ३ आप्नोमि, आप्नुवः, आप्नुमः ॥

२ लोट् ('राध्' धातु) १ राध्नोतु, राध्नुताम्, राध्नुवन्तु । २ राध्नुहि, राध्नुतम्, राध्नुत । राध्नवानि, राध्नवाव, राध्नवाम ॥

अब निम्नलिखित धातु देखिये—

पंचमगण परस्मैपदके धातु ।

आप् = व्यापना । आप्नोति । आप । आप्ता । आप्स्यति ।

(वि उपसर्गपूर्वक) व्याप्नोति । व्याप । व्याप्ता । व्याप्स्यति ।
ऋध् = बढना । ऋध्नोति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।
तृप् = तृप्त होना । तृप्नोति । ततर्प । तर्पिता । तर्पिष्यति ।
दु = दुःख देना । दुनोति । दुदाव । दोता । दोष्यति ।
दृ = हिंसा करना । दृणोति । ददार । दर्ता । दरिष्यति ।
राध् = सिद्ध करना, पूर्ण करना । राध्नोति । रराध । राद्धा ।
रात्स्यति ।
शक् = शक्तिमान् होना । शक्नोति । शशाक । शक्ता । शक्ष्यति ।
साध् = साधन करना, पूर्ण करना । साध्नोति । ससाध । साद्धा ।
सात्स्यति ।
हि = जाना, बढना । हिनोति । जिघाय । हेता । हेष्यति ।

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ मनुष्यः स्वकीयस्य कर्मणः फलं आप्नोति । बालकः वृक्षस्य फलं न आप्नोत् । स धनं प्राप्नोति ।

२ अहं तत्कर्म कर्तुं न शक्नोमि । त्वं शक्ष्यसि किम् ? । यः न शक्नोति स तत्र मा गच्छतु ।

३ स साधकः साध्यं साधनेन साध्नोति । सर्वेऽपि तथैव साध्नुवन्तु ।

४ त्वं कथं तत् राध्नोषि ? स न अराध्नोत् । त्वं राध्नुहि सः अपिः राध्नोतु ।

पाठ ६

पंचमगण आत्मनेपदके धातु ।

अश् = व्यापना । अश्नुते । आनशे । अशिता, अष्टा । अशिष्यते, अक्ष्यते ॥

इसके रूप निम्नलिखित प्रकार होते हैं–

१ लट् = १ अश्नुते, अश्नुवाते, अश्नुवते । २ अश्नुषे, अश्नुवाथे, अश्नुध्वे । ३ अश्नुवे, अश्नुवहे, अश्नुमहे ॥

२ लोट् = १ अश्नुताम्, अश्नुवाताम्, अश्नुवताम् । २ अश्नुष्व, अश्नुवाथाम्, अश्नुध्वम् । ३ अश्नवै, अश्नवावहै, अश्नवामहै ॥

३ लङ् = १आश्नुत, आश्नुवाताम्, आश्नुवत । २ आश्नुथाः, आश्नुवाथाम्, आश्नुध्वम् । ३ आश्नुवि, आश्नुवहि, आश्नुमहि ॥

४ विधिलिङ् = १ अश्नुवीत, अश्नुवीयाताम्, अश्नुवीरन् ।
२ अश्नुवीथाः, अश्नुवीयाथाम्, अश्नुवीध्वम् ।
३ अश्नुवीय, अश्नुवीवहि, अश्नुवीमहि ॥

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ पुरुषः अन्नं सायं-प्रातः अश्नुते । स्त्रीपुरुषौ फलानि अश्नुवात । सर्वे बालकाः मिष्टं अश्नुवते ।

२ स भोजनं अद्य अश्नुताम् । त्वं अन्नं अद्य मा अश्नुथाः । यूयं फलानि अश्नुध्वम् ।

पंचमगण उभयपदके धातु ।

कृ = हिंसा करना । कृणोति, कृणुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति—ते ।

चि = इकट्ठा करना । चिनोति, चिनुते । चिकाय, चिक्ये; चिचाय, चिच्ये । चेता । चेष्यति–ते ।

धु = हिलाना । धुनोति, धुनुते । दुधाव, दुधुवे । धोता । धोष्यति–ते
वृ = वरना । वृणोति, वृणुते । ववार, वव्रे । वरिता, वरीता । वरिष्यति–ते ।
शि = तेज करना । शिनोति, शिनुते । शिशाय, शिश्ये । शेता । शेष्यति–ते ।
सि = बांधना । सिनोति, सिनुते । सिषाय, सिश्ये, सेता । सेष्यति-ते ।
सु = अभिषेक करना, रस निकालना । सुनोति, सुनुते । सुषाव, सुषुवे । सोता । सोष्यति-ते ।
स्तृ = ढांपना । स्तृणोति, स्तृणुते । तस्तार, तस्तरे । स्तर्ता । स्तरिष्यति–ते ।

पाठ ७

उभयपदी धातुओंके रूप ।

'चि' इकट्ठा करना ।

(लट्)

(परस्मैपदी) = १ चिनोति, चिनुतः, चिन्वन्ति । २ चिनोषि, चिनुथः, चिनुथ । ३ चिनोमि, चिनुवः, चिनुमः ॥

(आत्मनेपदी) = १ चिनुते, चिन्वाते, चिन्वते । २ चिनुषे, चिन्वाथे, चिनुध्वे । ३ चिन्वे, चिनुवहे, चिनुमहे ॥

(लोट्)

(परस्मै०) = १चिनोतु, चिनुताम्, चिन्वन्तु । २ चिनु, चिनुतम्, चिनुत । ३ चिनवानि, चिनवाव, चिनवाम ॥

(आत्मने०) = १ चिनुताम्, चिन्वाताम्, चिन्वताम् । २ चिनुष्व, चिन्वाथाम्, चिनुध्वम् । ३ चिनवै, चिनवावहै, चिनवामहै ॥

(लङ्)

(परस्मै०) = १अचिनोत्, अचिनुताम्, अचिन्वन् । २ अचिनोः, अचिनुतम्, अचिनुत । ३ अचिनवम्, अचिनुव, अचिनुम ॥

(आत्मने०) = १अचिनुत, अचिन्वाताम्, अचिन्वत । २ अचिनुथाः, अचिन्वाथाम्, अचिनुध्वम् । ३ अचिन्वि, अचिनुवहि, अचिनुमहि ॥

विधिलिङ्

(परस्मै०) = १ चिनुयात्, चिनुयाताम्, चिनुयुः । २ चिनुयाः । चिनुयातम्, चिनुयात = ३ चिनुयाम्, चिनुयाव, चिनुयाम॥

(आत्मने०) = १ चिन्वीत, चिन्वीयाताम्, चिन्वीरन् । २ चिन्वीथाः, चिन्वीयाथाम्, चिन्वीध्वम् । ३ चिन्वीय, चिन्वीवहि, चिन्वीमहि ॥

इस प्रकार पूर्वोक्त उभयपदी धातुओंके रूप बनाकर उनका वाक्योंमें उपयोग कीजिये ।

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ बालकाः फलानि चिन्वन्ति । सः पुष्पाणि अचिनोत् । अहं अद्य फलानि न चिनोमि ।

२ वायुः वृक्षान् धुनोति । आकाशे वायुः अभ्राणि धुनुते । त्वं कथं एवं वस्त्रं धुनोषि ?

३ पुरुषः कन्यां वृणुते । प्रजाजनाः राजानं राष्ट्राय वृण्वन्ति । त्वं कथं अवृणुथाः ?

४ ब्राह्मणाः सोमं सुन्वन्ति । सः औषधिं असुनोत् । स सुनोतु । त्वं न सुनुहि ।

५ स वस्त्रेण तत् स्तृणोति । पश्य कथं स स्तृणुते । यथा स स्तृणोति तथा त्वमपि स्तृणुहि ।

—×××—

पाठ ८

(महाभारत उद्योगपर्व, अ० ३८)

अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ८ ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ ९॥
अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः ।
श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वशगो भवेत् ॥ १० ॥
पूजनीया महाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्या विशेषतः ॥ ११ ॥
पितुरन्तःपुरं दद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ।
गोषु चात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिं व्रजेत् ॥ १२ ॥

बुद्धिमतः ज्ञानसंपन्नान् पुरुषान् अपकृत्य पीडयित्वा "अहं दूरस्थः दूरे अवास्थितः अस्मि" अतः अहं सुरक्षितोऽस्मि इति मत्वा नाश्वसेत् न विश्वसेत् । बुद्धिमतः ज्ञानिनः मनुष्यस्य दीर्घौ बाहू, याभ्यां बाहुभ्यां हिंसितः बुद्धिमान् पुरुषः पीडयितारं निश्चयेन हिंसति ॥ ८ ॥ अविश्वस्ते विश्वासरहिते अविश्वासयोग्ये कदाऽपि न विश्वसेत्, विश्वस्ते विश्वासयोग्येऽपि नैव अतिविश्वसेत् न अतिशयेन विश्वसेत् । अतिविश्वासात् यद् भयं उत्पन्नं भवति तत् मूलानि अपि निकृन्तति निःशेषेण छिनत्ति ॥ ९ ॥ अनीर्षुः ईर्ष्या-रहितः, गुप्तदारः रक्षिताः दाराः स्त्रियाः धर्मपत्न्यः येन सः गुप्तदारः, संविभागी प्राप्तधनस्य योग्यविभागकर्ता, प्रियंवदः प्रियवादी, श्लक्ष्णः कोमलः, स्त्रीणां मधुरवाक् मधुरवचनः, तथापि आसां स्त्रीणां वशगः वशवर्ती न भवेत् ॥ १० ॥ पूजनीयाः महाभागाः महाभाग्यवत्यः, पुण्याः गृहदीप्तयः गृहप्रकाशकाः, स्त्रियः सन्ति, ताः गृहस्य श्रियः एव सन्ति, तस्मात् ताः विशेषतः रक्ष्याः॥ ११॥ अंतःपुरं पितुः दद्यात्, मातुः च महानसं पाकशालां दद्यात्, गोषु आत्मसमं मित्रं दद्यात्, स्वयं एव कृषिं व्रजेत् गच्छेत् १२

भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत च द्विजान् ।
अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ॥ १३ ॥
तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ।
नित्यं सन्तः कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥
क्षमावन्तो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शेरते ।
यस्य मन्त्रं न जानन्ति बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ये ॥ १५ ॥
स राजा सर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ।
करिष्यन्न प्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् ॥ १६ ॥
धर्मकामार्थकार्याणि तथा मंत्रो न भिद्यते ।
गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ॥ १७ ॥
अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो विधीयते ।
नासुहृत्परमं मन्त्रं भारतार्हति वेदितुम् ॥ १८ ॥

भृत्यैः परिचारकैः वाणिज्यचारं व्यवहारं सेवेत, द्विजान् पुत्रैः सेवेत । अद्भ्यः जलात् अग्निः, ब्रह्मणः ब्राह्मणात् क्षत्रं क्षत्रियः, अश्मनः प्रस्तरात् लोहं उत्थितम् ॥ १३ ॥ तेषां अग्निक्षत्रियलोहानां तेजः यद्यपि सर्वत्रगं सर्वत्र संचारि वर्तते तथापि स्वासु योनिषु स्वकीयोत्पत्तिस्थानेषु शाम्यति । कुले जाताः श्रेष्ठे कुले उत्पन्नाः सन्तः पावकोपमतेजसः अग्निवत्प्रकाशकाः ॥ १४ ॥ क्षमावन्तः क्षमायुक्ताः, काष्ठे अग्निः इव, यथा काष्ठे अग्निः अव्यक्तरूपेण भवति तथैव निराकाराः अव्यक्ताः शेरते वसन्ति । बाह्याः अभ्यन्तराश्च ये पुरुषाः यस्य मन्त्रं विचारं न जानन्ति ॥ १५ ॥ स राजा सर्वतश्चक्षुः सर्वत्रदृष्टिः ऐश्वर्यं प्रभुत्वं चिरं चिरकालं अश्नुते प्राप्नोति । करिष्यन् कर्म कर्तुं इच्छन् कदापि न प्रभाषेत, कृतानि एव तु कर्माणि दर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणि धर्मार्थकामसंबंधीनि कर्माणि पूर्णतया कृत्वा एव तत्पश्चात् लोकेषु दर्शयितव्यानि । गिरिपृष्ठं पर्वतशिखरं उपारुह्य, आरुह्य, प्रासादं हर्म्यं राजभवनं वा रहोगतः एकान्तस्थाने गतः ॥ १७ ॥ निःशलाके एकान्ते रहसि अरण्ये वा एवंविधे स्थाने मंत्रः गुप्तविचारः विधीयते क्रियते । हे भारत ! भरतकुलोत्पन्न ! परमं श्रेष्ठं मन्त्रं अमित्रो असुहृत् वेदितुं ज्ञातुं नार्हति ॥ १८ ॥

अपण्डितो वाऽपि सुहृत्पंडितो वाऽप्यनात्मवान् ॥
नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १९ ॥
अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ।
कृतानि सर्वकार्याणि यस्य पारिषदा विदुः ॥ २० ॥
धर्मे चार्थे च कामे च स राजा राजसत्तमः ।
गूढमंत्रस्य नृपतेस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ॥ २१ ॥
अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तेषां विपरिभ्रंशाद् भ्रश्यते जीवितादपि ॥ २२ ॥
कर्मणां तु प्रशस्तानामनुष्ठानं सुखावहम् ।
तेषामेवाननुष्ठानं पश्चात्तापकरं मतम् ॥ २३ ॥
अनधीत्य यथा वेदान्न विप्रः श्राद्धमर्हति ।
एवमश्रुतषाड्गुण्यो न मंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ २४ ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः ।
अनवज्ञातशीलस्य स्वाधीना पृथिवी नृप ॥ २५ ॥

अपंडितः अज्ञानः वा अपि सुहृत् मित्रं, पंडितो वाऽपि अनात्मवान् आत्मबलरहितः । महीपालः सचिवं मंत्रिणं अपरीक्ष्य परीक्षां न कृत्वा न कुर्यात् ॥ १९ ॥ अमात्ये हि अर्थलिप्सा अर्थलाभेच्छा तथा मंत्ररक्षणं गुह्यविचारस्य रक्षणं तथा च यस्य पारिषदाः सभाः कृतानि एव सर्वकार्याणि विदुः ॥२०॥ स राजा धर्मे च अर्थे च कामे च राजसत्तमः राजश्रेष्ठः भवति । गूढमंत्रस्य तस्य नृपतेः असंशयं सिद्धिः भवति ॥२१॥ यः राजा मोहात् अप्रशस्तानि कार्याणि अनुतिष्ठति करोति स तेषां कार्याणां विपरिभ्रंशात् जीविताद् अपि भ्रश्यते ॥२२॥ प्रशस्तानां कर्मणां अनुष्ठानं तु सुखावहं सुखकारकम् । तेषां प्रशस्तानां कर्मणां अननुष्ठानं अनुष्ठानस्य अकरणं पश्चात्तापकरं मतम् ॥२३॥ यथा वेदान् अनधीत्य न अधीत्य विप्रः श्राद्धं न अर्हति । एवं एव अश्रुतषाड्गुण्यः षड्गुणानां अपरिज्ञाता मंत्रं श्रोतुं न अर्हति॥२४॥ हे नृप ! स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यविदितात्मनः षड्गुणज्ञान-

*

युक्तस्य अनवज्ञातशीलस्य प्रशस्तशीलस्य राज्ञः सर्वा अपि पृथिवी स्वाधीना भवति ॥ २५ ॥

समासाः ।

१ अविश्वस्तः = न विश्वस्तः ।
२ गुप्तदारः = गुप्ताः दाराः यस्य ।
३ मधुरवाक् = मधुरा वाक् यस्य ।
४ सर्वत्रगम् = सर्वत्र गच्छति इति ।
५ गिरिपृष्ठम् = गिरेः पृष्ठम् ।
६ गूढमंत्रः = गूढः मंत्रः यस्य ।
७ अश्रुतषाड्गुण्यः = अश्रुतं षाड्गुण्यं येन ।
८ अनवज्ञातशीलः = अनवज्ञातं शीलं यस्य ।

पाठ ९

सप्तमगणके धातु ।

इस सप्तमगणका चिन्ह " न " है और यह धातुके अंतिम स्वरके पश्चात् तथा अंतिम व्यंजनके पूर्व धातुके बीचमेंही लगता है, जैसा

हिंस्—(हिंसा करना) हिंस् + न = हिं (न) स् = हिनस् + ति = हिनस्ति ।

कृत्—(काटना) कृत् + न = कृ (न) त् = कृणत् + ति = कृणत्ति

इस प्रकार रूप बनते हैं अब इनके रूप देखिये–

'पिष्' = (चूर्ण करना)

१ लट् = १ पिनष्टि, पिंष्टः, पिंषन्ति । २ पिनक्षि, पिंष्ठः, पिंष्ठ । ३ पिनष्मि, पिंष्वः, पिंष्मः ॥

२ लोट् = १ पिनष्टु, पिंष्टाम्, पिंषन्तु । २ पिण्ड्ढि, पिंष्टम्, पिंष्ट । ३ पिनषाणि, पिनषाव, पिनषाम ॥

३ लङ् = अपिनट्, अपिंष्टाम्, अपिंषन् । २ अपिनट्, अपिंष्टम्, अपिंष्ट । ३ अपिनषम्, अपिंष्व, अपिंष्म ॥

४ विधिलिङ् = १ पिंष्यात्, पिंष्याताम्, पिंष्युः । २ पिंष्याः, पिंष्यातम्, पिंष्यात । ३ पिंष्याम्, पिंष्याव, पिंष्याम ॥

'हिंस्' = (हनन करना)

१ लट् = १ हिनस्ति, हिंस्तः, हिंसन्ति । २ हिंनस्सि, हिंस्थः, हिंस्थ । हिनस्मि, हिंस्वः, हिंस्मः ॥

२ लोट् = १ हिनस्तु, हिंस्ताम्, हिंसन्तु । २ हिन्धि, हिंस्तम्, हिंस्त । ३ हिनसानि, हिनसाव, हिनसाम ॥

३ लङ् = १ अहिनत्, अहिंस्ताम्, अहिंसन् । २ अहिनः, अहिंस्तम्, अहिंस्त । ३ अहिनसम्, अहिंस्व, अहिंस्म ॥

४ विधिलिङ् = १ हिंस्यात्, हिंस्याताम्, हिंस्युः । २ हिंस्याः, हिंस्यातम्, हिंस्यात । ३ हिंस्याम्, हिंस्याव, हिंस्याम ॥

'अञ्ज्' = (अंजन करना, तेल लगाना)

१ लट् = १ अनक्ति, अङ्क्तः, अञ्जन्ति । २ अनक्षि, अङ्क्थः, अङ्क्थ । ३ अनज्मि, अञ्ज्वः, अञ्ज्मः ॥

२ लोट् = १ अनक्तु, अङ्क्ताम्, अञ्जन्तु । २ अङ्ग्धि, अङ्क्तम्, अङ्क्त । ३ अनजानि, अनजाव, अनजाम ॥

३ लङ् = १ आनक्, आङ्क्ताम्, आञ्जन् । २ आनक्, आङ्क्तम्, आङ्क्त । ३ आनजम्, आञ्ज्व, आञ्ज्म ॥

४ विधिलिङ् = १ अञ्ज्यात्, अञ्ज्याताम्, अञ्ज्युः । २ अंज्याः, अंज्यातम्, अञ्ज्यात । ३ अञ्ज्याम्, अञ्ज्याव, अञ्ज्याम ॥

सप्तमगण परस्मैपदके धातु ।

अञ्ज् = (अंजन करना, तेल लगाना) । अनक्ति । आनक् । अङ्क्ता, अञ्जिता । आञ्जिष्यति, अङ्क्ष्यति ।

उन्द् = (भिगोना) । उनत्ति । उन्दाञ्चकार । उन्दिता । उन्दिष्यति ।

कृत् = (काटना) । कृणत्ति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति ।

पृच् = (संपर्क करना) । पृणक्ति । पपर्च । पर्चिता । पर्चिष्यति ।

भञ्ज् = (तोडना) । भनक्ति । बभञ्ज । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति ।

वृज् = (हटाना) । वृणक्ति । ववर्ज । वर्जिता । वार्जिष्यति ।

शिष् = (विशेष होना) । शिनष्टि । शिशेष । शेष्टा । शेक्ष्यति ।

हिंस् = (हिंसा करना) । हिनस्ति । जिहिंस । हिंसिता । हिंसिष्यति ।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ व्याधः अरण्ये आरण्यान् पशून् हिनस्ति । त्वं तत्र किं हिनस्सि ? क्षत्रियः प्रजाः मा हिनस्तु । अहं कदापि न हिनस्मि ॥

२ भृत्यः धान्यं पिनष्टि । यथा स यंत्रेण पिनष्टि तथा कः हस्तेन पिंष्यात् ?

३ कः काष्ठं कृणत्ति ? त्वष्टा तत्र किं कृणत्ति ? यदा स तत्र कृणत्ति तदा त्वं किं न कृणत्सि ?

४ वायुः वृक्षान्भनक्ति । वायुः सर्वान् वृक्षान् बभञ्ज । त्वं किमर्थं तद् भङ्क्ष्यसि ?

इस रीतिसे वाक्योंमें इन धातुओंका उपयोग कीजिये ।

सप्तमगण आत्मनेपदके धातु ।

इन्ध् = (प्रकाशना) । इन्धे । इन्धांचक्रे । इन्धिता । इन्धिष्यते ।

विद् = (विचार करना) । विन्ते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।

इन धातुओंके रूप निम्नलिखित प्रकार होते हैं—

'इन्ध्' = (प्रकाशना)

१ लट् = १ इन्द्धे, इन्धाते, इन्धते । २ इन्त्से, इन्धाते, इन्द्ध्वे । ३ इन्धे, इन्ध्वहे, इन्ध्महे ॥

२ लोट् = १ इन्द्धाम्, इन्धाताम्, इन्धताम् । २ इन्त्स्व, इन्धाथाम्, इन्द्ध्वम् । ३ इनधै, इनधावहै, इनधामहै ॥

३ लङ् = १ ऐन्द्ध, ऐन्धाताम्, ऐन्धत । २ ऐन्द्धाः, ऐन्धाथाम्, ऐन्ध्वम् । ३ ऐन्धि, ऐन्ध्वहि, ऐन्ध्महि ॥

४ विधिलिङ् = १ इन्धीत, इन्धीयाताम्, इन्धीरन् । २ इन्धीथाः, इन्धीयाथाम्, इन्धीध्वम् । ३ इन्धीय, इन्धीवहि, इन्धीमहि ॥

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ ऋत्विजः अग्निं इन्धते । ते पुरुषाः अग्निं ऐन्धत । अहं इन्धे, त्वं इन्त्से, स इन्धे ।

२ स विन्ते । राजा विविदे । बालकः वेत्स्यते ।

सप्तमगणके केवल आत्मनेपदी धातु बहुत थोडे हैं ।

इसलिये अब उभयपदी धातु दिये जाते हैं—

सप्तमगणके उभयपदी धातु ।

क्षुद् = (चूर्ण करना) । क्षुणत्ति, क्षुन्ते । चुक्षोद, चुक्षुदे । क्षोत्स्यति-ते ।

छिद् = (छेदन करना)। छिनत्ति, छिन्ते। चिच्छेद, चिच्छिदे। छेत्ता। छेत्स्यति— ते।

तृद् = (हिंसा करना, निरादर करना)। तृणत्ति, तृन्ते। ततर्द, ततृदे। तर्दिता। तर्दिष्यति—ते।

भिद् = (भेद करना)। भिनत्ति, भिन्ते। बिभेद, बिभिदे। भेत्ता। भेत्स्यति-ते।

भुज् = (खाना, भोगना)। भुनक्ति, भुङ्क्ते। बुभोज, बुभुजे। भोक्ता। भोक्ष्यति-ते।

युज् = (जोडना)। युनक्ति, युङ्क्ते। युयोज, युयुजे योक्ता। योक्ष्यति—ते।

रिच् = (खाली करना)। रिणक्ति, रिङ्क्ते। रिरेच, रिरिचे। रेक्ता। रेक्ष्यति-ते।

रुध् = (प्रतिबंध करना)। रुणद्धि, रुन्धे। रुरोध, रुरुधे। रोद्धा। रोत्स्यति-ते।

विच् = (भिन्न होना)। विनक्ति, विङ्क्ते। विवेच, विविचे। वेक्ता। वेक्ष्यति-ते।

'युज्' = (जोडना)

लट्

परस्मै० = १ युनक्ति, युङ्क्तः, युञ्जन्ति। २ युनक्षि, युङ्क्थः, युङ्क्थ। ३ युनज्मि, युञ्ज्वः, युञ्ज्मः॥

आत्मने० = १ युङ्क्ते, युञ्जाते, युञ्जते। २ युङ्क्षे, युञ्जाथे, युङ्ग्ध्वे। ३ युञ्जे, युञ्ज्वहे, युञ्ज्महे॥

लोट्

परस्मै० = १ युनक्तु, युङ्क्ताम्, युञ्जन्तु। २ युङ्ग्धि, युङ्क्तम्, युङ्क्त। ३ युनजानि, युनजाव, युनजाम॥

आत्मने० = १ युङ्क्ताम्, युञ्जाताम्, युञ्जताम्। २ युङ्क्ष्व, युञ्जाथाम्, युङ्ग्ध्वम्। ३ युनजै, युनजावहै, युनजामहै॥

लङ्

परस्मै० = १ अयुनक्, अयुङ्क्ताम्, अयुञ्जन्। २ अयुनक्, अयुङ्क्तम्, अयुङ्क्त। ३ अयुनजम्, अयुञ्ज्व, अयुञ्ज्म॥

आत्मने० = १ अयुङ्क्त, अयुञ्जाताम्, अयुञ्जत। २ अयुङ्क्थाः, अयुञ्जाथाम्, अयुङ्ग्ध्वम्। ३ अयुञ्जि, अयुञ्ज्वहि, अयुञ्ज्महि॥

विधिलिङ्

परस्मै० = १ युञ्ज्यात्, युञ्ज्याताम्, युञ्ज्युः। २ युञ्ज्याः, युञ्ज्यातम्, युञ्ज्यात। ३ युञ्ज्याम्, युञ्ज्याव, युञ्ज्याम॥

आत्मने० = १ युंजीत, युंजीयाताम्, युंजीरन्। २ युंजीथाः, युंजीयाथाम्, युंजीध्वम्। ३ युंजीय, युंजीवहि, युंजीमहि॥

संस्कृत-वाक्यानि।

१ त्वं शुंठीं क्षुणत्सि किम्? अहं शुंठीं न क्षुणद्मि परंतु धान्यं क्षुणद्मि।

२ कः वृक्षस्य शाखां छिनत्ति? किमर्थं स एवं वृक्षान् छिनत्ति। कः श्वः छेत्स्यते।

३ सर्वे पुरुषाः तत्र अन्नं भुंजन्ति, स्त्रियः कुत्र अन्नं भुंजते? बालकैः कदा अन्नं खादितम्?

४ स तत्र जलं रुणद्धि। गोपाः सर्वानपि पशून् रुन्धन्ति। मार्गे सैनिकान् कः रोत्स्यति?

५ योगी स्वकीयं मनः परमात्मनि युनक्ति। सः मनः विवक्षया युङ्क्ते।

पाठ १०

(म० भा० उद्योग पर्व अ० ३८)

अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयं कृत्वाऽन्ववेक्षिणः।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ २६ ॥
नाममात्रेण तुष्येत च्छत्रेण च महीपतिः।
भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् ॥ २७ ॥
ब्राह्मणं ब्राह्मणो वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा।
अमात्यं नृपतिर्वेद राजा राजानमेव च ॥ २८ ॥
न शत्रुर्वशमापन्नो मोक्तव्यो वध्यतां गतः।
न्यग्भूत्वा पर्युपासीत वध्यं हन्याद् बले सति।
अहताद्धि भयं तस्माज्जायते न चिरादिव ॥ २९ ॥
दैवतेषु प्रयत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च।
नियंतव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ ३० ॥

अमोघक्रोधहर्षस्य अव्यर्थक्रोधहर्षस्य यस्य क्रोधः हर्षश्च न व्यर्थः तस्य, स्वयं कर्म कृत्वा अन्ववेक्षिणः अन्वीक्षणं कुर्वतः निरीक्षणं कुर्वतः आत्मप्रत्यय-कोशस्य स्वकीयकोशस्य प्रत्यक्षं कुर्वतः वसुंधरा वसुदा धनदा नित्यं भवति ॥ २६ ॥ नाममात्रेण छत्रेण च महीपतिः तुष्येत। भृत्येभ्यः अर्थात् धनानि विसृजेत् दद्यात्। एक एव सर्वहरः सर्वधनहारकः न भवेत् ॥ २७ ॥ ब्राह्मणः ब्राह्मणं वेद जानाति, तथा भर्ता पतिः स्त्रियं धर्मपत्नीं वेद, नृपतिः राजा अमात्यं मंत्रिणं वेद, तथा राजा अन्यं राजानं वेद ॥ २८ ॥ शत्रुः यदि वशं आपन्नः प्राप्तः वध्यतां च गतः स कदापि न मोक्तव्यः। तं वध्यं शत्रुं बले सति स्वकीये बले सति हन्यात् एव अन्यथा स न्यक् भूत्वा पुनः अभिमुखो भूत्वा पर्युपासीत आक्रमणं करिष्यति अतः अवश्यमेव वशगतः शत्रुः हन्तव्यः। हि अहतात् तस्मात् शत्रोः न चिरात् शीघ्रमेव भयं जायते ॥ २९ ॥ प्रयत्नेन दैवतेषु राजसु ब्राह्मणेषु च वृद्धबालातुरेषु स्थविरबालक-रोगिषु च क्रोधः सदा नियंतव्यः न कर्तव्यः ॥ ३० ॥

निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवितम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चानर्थेन युज्यते ॥३१॥
प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्तारमिच्छन्ति षण्ढं पतिमिव स्त्रियः ॥३२॥
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ ३३ ॥
विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत ।
धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥ ३४ ॥
अनार्यवृत्तमप्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ।
अनर्थाः क्षिप्रमायान्ति वाग्दुष्टं क्रोधनं तथा ॥ ३५ ॥
अविसंवादनं दानं समयस्यऽव्यतिक्रमः ।
आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥ ३६ ॥

मूढसेवितं मूर्खप्रयुक्तं निरर्थं अर्थहीनं कलहं प्राज्ञः ज्ञानी वर्जयेत् । तेन लोके कीर्तिं लभते, अनर्थेन च न युज्यते अर्थेन लाभेन च युक्तो भवति॥३१॥ यस्य प्रसादः संतोषः निष्फलः फलरहितः, क्रोधः च अपि निरर्थकः तं भर्तारं राजानं प्रजाः न इच्छन्ति यथा स्त्रियः षण्ढं पतिं न इच्छन्ति ॥३२॥ केवलं बुद्धिः ज्ञानं धनलाभाय एव सदा न भवति, तथा जाड्यं जडता बुद्धिहीनत्वं असमृद्धये धननाशाय एव सदा न भवति । लोकपर्यायवृत्तान्तं लोकपरलोक-व्यवस्थां प्राज्ञः ज्ञानी एव जानाति न इतरः अज्ञः ॥ ३३ ॥ विद्याशील-वयोवृद्धान्, विद्यावृद्धान्, शीलवृद्धान्, वयोवृद्धान्, बुद्धिवृद्धान् च धनाभि-जात-वृद्धान् धनवृद्धान् अभिजातवृद्धान्, कुलवृद्धान् हे भारत ! मूढः एव नित्यं अवमन्यते न प्राज्ञः कदापि एतान् अवमन्यते ॥ ३४ ॥ अनार्यवृत्तं अनार्यवत् दुष्टकर्मकर्तारं अप्राज्ञं प्रज्ञाहीनं, असूयकं निंदकं, अधार्मिकं, वाग्दुष्टं दुष्टभाषणकर्तारं, तथा क्रोधनं अनर्थाः क्षिप्रं आयान्ति ॥ ३५ ॥ अविसंवादनं, अविवादः, दानं, समयस्य कालस्य च अव्यतिक्रमः, सम्यक् प्रणिहिता प्रयुक्ता च वाक् एतानि कृत्यानि भूतानि आवर्तयन्ति समीपं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

अविसंवादको दक्षः कृतज्ञो मतिमानृजुः ।
अपि संक्षीणकोशोऽपि लभते परिवारणम् ॥ ३७ ॥
धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा ।
मित्राणां चानभिद्रोहः सप्तैताः समिधः श्रियः ॥ ३८ ॥
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः ।
तादृङ् नराधिपो लोके वर्जनीयो नराधिप ॥ ३९ ॥
न च रात्रौ सुखं शेते ससर्प इव वेश्मनि ।
यः कोपयति निर्दोषं स दोषोऽभ्यंतरं जनम् ॥ ४० ॥
येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥ ४१ ॥
येऽर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः प्रमत्तपतितेषु च ।
ये चानार्ये समासक्ताः सर्वे ते संशयं गताः ॥ ४२ ॥

अविसंवादकः विवादस्य अकर्ता, दक्षः, कृतज्ञः, मतिमान्, ऋजुः सरलः, एवंविधः राजा यदि अपि संक्षीणकोशो धनहीनः भवति तथापि परिवारणं भृत्यादिपरिवारं लभते प्राप्नोति ॥ ३७ ॥ धृतिः धैर्यं शमः, दमः, शौचं, कारुण्यं करुणा दया, अनिष्ठुरा मधुरा वाक्, मित्राणां च अनभिद्रोहः अद्रोहः एताः सप्त श्रियः ऐश्वर्यस्य समिधः सन्ति ॥ ३८ ॥ हे नराधिप ! असंविभागी धनस्य अदाता, दुष्टात्मा, कृतघ्नः, निरपत्रपः निर्लज्जः, तादृक् एवंविधः नराधिपः लोके वर्जनीयः ॥ ३९ ॥ स रात्रौ सुखं न शेते; ससर्पे सर्पयुक्ते वेश्मनि गृहे इव । यः निर्दोषं कोपयति स दोषो अभ्यंतरं जनं, अपि नाशयति ॥ ४० ॥ हे भारत ! येषु दुष्टेषु दोषयुक्तेषु योगक्षेमस्य योगक्षेमसंबंधी दोषः स्यात् देवतानां इव तेषां सदा प्रसादनं प्रसन्नत्वं आचरेत् ॥ ४१ ॥ ये अर्थाः स्त्रीषु समायुक्ताः ये प्रमत्तपतितेषु च समासक्ताः, ये च अनार्ये अनार्येण सह समासक्ताः, ते सर्वे अर्थाः संशयं गताः तेषां सिद्धिर्नैव भविष्यति ॥ ४२ ॥

पाठ ११

अष्टमगणके धातु।

अष्टमगणके धातुओंका चिन्ह " उ " है तथा यह धातु और प्रत्ययके मध्यमें लगता है। जैसा—

क्षिण् + उ + ति = क्षिणोति (परस्मै०)

क्षिण् + उ + ते = क्षिणुते (आत्मने०)

अष्टमगणमें केवल परस्मैपदी धातु नहीं हैं और केवल आत्मनेपदी धातु भी बहुत थोडेही हैं। उभयपदी धातु भी थोडेही हैं इसलिये उभयपदी धातुओंके रूप बताये जाते हैं—

'तन्' = (फैलाना) उभयपदी धातु।

(१) लट्

परस्मै० = १ तनोति, तनुतः, तन्वन्ति। २ तनोषि, तनुथः, तनुथ। ३ तनोमि, तनुवः (तन्वः), तनुमः (तन्मः)॥

आत्मने० = १ तनुते, तन्वाते, तन्वते। २ तनुषे, तन्वाथे, तनुध्वे। ३ तन्वे, तनुवहे (तन्वहे), तनुमहे (तन्महे)॥

(२) लोट्

परस्मै० = १ तनोतु, तनुताम्, तन्वन्तु। २ तनु, तनुतम्, तनुत। ३ तनवानि, तनवाव, तनवाम॥

आत्मने० = १ तनुताम्, तन्वाताम्, तन्वताम्। २ तनुष्व, तन्वाथाम्, तनुध्वम्। ३ तनवै, तनवावहै, तनवामहै॥

(३) लङ्

परस्मै० = १ अतनोत्, अतनुताम्, अतन्वन्। २ अतनोः, अतनुतम्, अतनुत। ३ अतनवम्, अतनुव (अतन्व), अतनुम (अतन्म)॥

आत्मने० = १ अतनुत, अतन्वाताम्, अतन्वत। २ अतनुथाः,

अतन्वाथाम् , अतनुध्वम् । ३ अतन्वि , अतनुवहि (अतन्वहि) , अतनुमहि (अतन्महि) ॥

(४) विधिलिङ्

परस्मै० = १ तनुयात्, तनुयाताम्, तनुयुः । २ तनुयाः, तनुयातम् ,तनुयात । ३ तनुयाम् , तनुयाव , तनुयाम ॥

आत्मने० = १ तन्वीत, तन्वीयाताम्, तन्वीरन् । २ तन्वीथाः, तन्वीयाथाम् , तन्वीध्वम् । ३ तन्वीय ,तन्वीवहि, तन्वीमहि ॥

इसी प्रकार अन्यान्य धातुओंके रूप बना सकते हैं । कई वचनोंके दो रूप ऊपर बने हैं यह बात पाठकोंके ध्यानमें आगईही होगी ।

अब अष्टमगणके उभयपदी धातु देखिये–

अष्टमगण उभयपदके धातु ।

ऋण् = (गति करना) । ऋणोति, ऋणुते । आनर्ण, आनृणे । अर्णिता । अर्णिष्यति-ते ।

कृ = (करना) । करोति, कुरुते । चकार, चक्रे । कर्ता । करिष्यति ।

क्षिण् = (हिंसा करना) । क्षिणोति, क्षिणुते । चिक्षेण, चिक्षिणे । क्षेणिता । क्षेणिष्यति–ते ।

तन् = (फैलाना) । तनोति, तनुते । ततान, तेने । तनिता तनिष्य–ते ।

तृण् = (खाना) । तृणोति, तृणुते । ततर्ण । तर्णिता । तर्णिष्यति–ते ।

सन् = (देना) । सनोति, सनुते । ससान, सेने । सनिता । सनिष्यति–ते ।

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ स यज्ञं तनुते । धर्माध्यक्षौ धर्मं तन्वाते । बालकाः उपवनक्रीडां तन्वन्ति ।

२ अहं पठनं करोमि । त्वं किं करोषि ? सः करोतु । त्वं कुरु । सः मा करोतु ॥

३ सिंहः वने हस्तिनः क्षिणोति । त्वं किमर्थं क्षिणोषि ? बालः क्षिणोतु परंतु प्राज्ञः मा क्षिणोतु ।

इस प्रकार वाक्य बनाये जा सकते हैं । अब आत्मनेपदके धातु देखिये–

अष्टमगण आत्मनेपदके धातु ।

मन् = जानना, विचार करना । मनुते । मेने । मनिता, मनिष्यते ।

वन् = याचना करना । वनुते । ववने । वनिता । वनिष्यते ।

(१) लट्

१ मनुते, मन्वाते, मन्वते । २ मनुषे, मन्वाथे, मनुध्वे । ३ मन्वे, मनुवहे, मनुमहे ॥

(२) लोट्

१ मनुताम्, मन्वाताम् मन्वताम् । २ मनुष्व, मन्वाथाम्, मनुध्वम् । ३ मनवै, मनवावहै, मनवामहै ॥

(३) लङ्

१ अमनुत, अमन्वाताम्, अमन्वत । २ अमनुथाः, अमन्वाथाम्, अमनुध्वम् । ३ अमन्वि, अमनुवहि, अमनुमहि ॥

(४) विधिलिङ्

१ मन्वीत, मन्वीयाताम्, मन्वीरन् । २ मन्वीथाः, मन्वीयाथाम्, मन्वीध्वम् । ३ मन्वीय, मन्वीवहि, मन्वीमहि ॥

इसी प्रकार " वन् " धातुके भी रूप बना सकते हैं और उनका वाक्यों-में उपयोग कर सकते हैं—

संस्कृत–वाक्यानि ।

१ वयं सर्वेऽपि मानवाः मनुमहे । मूढः मनुष्यः अपि मनुते, प्राज्ञस्तु मनुत एव ।

२ याचकः अन्नं वनुते । कः एवं अवनुत । स भिक्षुः वनताम्, परंतु त्वं मा वनुष्व ।

—×××—

पाठ १२

नवमगणके धातु।

नवमगणका चिन्ह "ना" है और वह प्रत्ययके पूर्व लगता है, देखिये—

अश् + ना + ति = अश्नाति।
पुष + ना + ति = पुष्णाति।
स्तभ् + ना + ति = स्तभ्नाति।

इस प्रकार इन धातुओंके रूप होते हैं। इनके रूप बनाना अतिसुगम है—

'बंध्' = (बांधना)

१ लट् = १ बध्नाति, बध्नीतः, बध्नन्ति। २ बध्नासि, बध्नीथः, बध्नीथ। ३ बध्नामि, बध्नीवः बध्नीमः॥

२ लोट् = १ बध्नातु, बध्नीताम्, बध्नन्तु। २ बधान, बध्नीतम्, बध्नीत। ३ बध्नानि, बध्नाव, बध्नाम॥

३ लङ् = १ अबध्नात्, अबध्नीताम्, अबध्नन्। २ अबध्नाः, अबध्नीतम्, अबध्नीत। ३ अबध्नाम्, अबध्नीव, अबध्नीम॥

४ विधिलिङ् = १ बध्नीयात्, बध्नीयाताम्, बध्नीयुः। २ बध्नीयाः, बध्नीयाताम्, बध्नीयात। ३ बध्नीयाम्, बध्नीयाव, बध्नीयाम॥

इसी रीतिसे पाठक निम्नलिखित नवमगणके परस्मैपदी धातुओंके रूप कर सकते हैं—

नवमगण परस्मैपदके धातु।

अश् = (भोजन करना)। अश्नाति। अशान। आशिता। आशिष्यति।
ऋ = (जाना)। ऋणाति। अरांचकार। अरिता। अरिष्यति।
कुंथ् = (दुःखी होना)। कुथ्नाति। चुकुन्थ। कुंथिता। कुंथिष्यति।

क्लिश् = दुःख भोगना। क्लिशाति। चिक्लेश। क्लेशिता, क्लेष्टा। क्लेशिष्यति।

क्षुभ् = क्षुब्ध होना। क्षुभ्नाति। चुक्षोभ। क्षोभिता। क्षोभिष्यति।

गॄ = शब्द करना। गृणाति। जगार। गरिता। गरिष्यति।

ग्रन्थ् = जोडना। ग्रन्थाति। जग्रन्थ। ग्रंथिता। ग्रंथिष्यति।

जॄ = बूढा होना। जृणाति। जजार। जरिता, जरीता। जरिष्यति, जरीष्यति।

दॄ = फाडना। दृणाति। ददार। दरिता। दरिष्यति।

नभ् = हिंसा करना। नभ्नाति। ननाभ। नभिता। नभिष्यति।

नॄ = ले जाना। नृणाति। ननार। नरिता। नरिष्यति।

पुष् = पुष्ट होना। पुष्णाति। पुपोष। पोष्टा। पोक्ष्यति।

पॄ = पालन और पूरण करना। पृणाति। पपार। परिता। परिष्यति।

बन्ध् = बांधना। बध्नाति। बबन्ध। बन्द्धा। भन्त्स्यति।

भॄ = निंदा करना, पोषण करना। भृणाति। बभार। भरिता। भरिष्यति।

मन्थ् = विलोडन करना। मथ्नाति। ममन्थ। मन्थिता। मन्थिष्यति।

मुष् = चोरी करना। मुष्णाति। मुमोष। मोषिता। मोषिष्यति।

मृद् = दबाना। मृद्नाति। ममर्द। मर्दिता। मर्दिष्यति।

मॄ = हिंसा करना। मृणाति। ममार। मरिता। मरिष्यति।

शॄ = हिंसा करना। शृणोति। शशार। शरिता। शरिष्यति।

श्रन्थ् = ढीला करना, आनंदित होना। श्रथ्नाति। शश्रन्थ। श्रन्थिता। श्रन्थिष्यति।

स्तम्भ् = धारण करना। स्तभ्नाति। तस्तम्भ। स्तम्भिता। स्तम्भिष्यति।

संस्कृत-वाक्यानि ।

१ जनाः मधुरं अन्नं अश्नन्ति । सर्वे प्राणिनः अन्नं अश्नन्तु । बालकाः प्रथमं अश्नन्तु ।

२ भृत्यः तत्र किमर्थं क्लिश्नाति ? शिष्यः मा क्लिश्नातु । स्त्रियः न क्लिश्नीयुः ।

३ मालाकरः पुष्पाणां मालाः ग्रथ्नाति । त्वं किं ग्रथ्नासि ? सदा स ग्रथ्नाति तदा त्वमपि ग्रथान ।

४ दुग्धेन बालः पुष्णाति । त्वं केन अन्नेन पुष्णासि ? सर्वे मनुष्याः पुष्णन्तु ।

५ चौराः गृहं भित्त्वा धनं मुष्णन्ति । कः अपि मनुष्यः कदापि कस्यापि धनं मा मुष्णातु ।

६ वायुः मेघे उदकं स्तभ्नाति । हिमकालः तडागे उदकं स्तभ्नाति । त्वं नदीजलं स्तभान ।

नवमगण आत्मनेपदके धातु ।

वृ = सेवन करना, वरना । वृणीते । वव्रे । वरिता । वरिष्यति ।

आत्मने-पद ।

१ लट् = १ वृणीते, वृणाते, वृणते । २ वृणीषे, वृणाथे, वृणीध्वे । ३ वृणे, वृणीवहे, वृणीमहे ॥

२ लोट् = १ वृणीताम्, वृणाताम्, वृणताम् । २ वृणीष्व, वृणाथाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणै, वृणावहै, वृणामहै ॥

३ लङ् = १ अवृणीत, अवृणीताम्, अवृणत । २ अवृणीथाः, अवृणीथाम्, अवृणीध्वम् । ३ अवृणि, अवृणीवहि, अवृणीमहि ॥

४ विधिलिङ् = १ वृणीत, वृणीयाताम्, वृणीरन् । २ वृणीथाः, वृणीयाथाम्, वृणीध्वम् । ३ वृणीय, वृणीवहि, वृणीमहि ॥

संस्कृत- वाक्यानि ।

१ पुरुषः विद्यां अधीत्य ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहाश्रमाय स्त्रियं वृणीते धर्मेण विधिना ।

२ हे शिष्य ! त्वं इदानीं विद्याव्रतस्नातकोऽसि अतः अनुरूपां स्त्रियं वृणीष्व ।

३ सर्वाः प्रजाः राज्यशासनाय सुयोग्यं राजानं वृणते ।

नवमगणके उभयपदी धातु ।

कृ = हिंसा करना । कृणाति, कृणीते ।

क्री = खरीदना । क्रीणाति, क्रीणीते । चिक्राय, चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति–ते ।

ग्रह् = लेना । गृह्णाति, गृह्णीते । जग्राह, जगृहे । ग्रहीता । ग्रहीष्यति–ते ।

ज्ञा = जानना । जानाति, जानीते । जज्ञौ, जज्ञे । ज्ञाता । ज्ञास्यति–ते ।

धू = कांपना । धुनाति, धुनीते । दुधाव, दुधुवे । धोता, धविता । धोष्यति–ते ।

पू = पवित्र करना । पुनाति, पुनीते । पुपाव, पुपुवे । पविता । पविष्यति–ते ।

प्री = संतुष्ट होना । प्रीणाति, प्रीणीते । पिप्राय, पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यति–ते ।

मी = हिंसा करना । मीनाति, मीनीते । ममौ, मिम्ये । माता । मास्यति–ते ।

यु = बंधन करना । युनाति, युनीते । युयाव, युयुवे । योता । योष्यति–ते ।

लू = काटना । लुनाति, लुनीते । लुलाव, लुलुवे । लविता । लविष्यति–ते ।

वृ = वरना । वृणाति, वृणीते । ववार, वव्रे । वरिता । वरिष्यति–ते ।

श्री = पकाना । श्रीणाति, श्रीणीते । शिश्राय, शिश्रिये । श्रेता । श्रेष्यति–ते ।

*

सि = बांधना। सिनाति, सिनीते। सिषाय, सिष्ये। सेता। सेष्यति-ते।
स्तृ = ढांपना। स्तृणाति, स्तृणीते। तस्तार, तस्तरे। स्तरिता। स्तरिष्यति-ते।

उभयपदी धातुओंके रूप।

(१) लट्

(परस्मै०) = १ क्रीणाति, क्रीणीतः, क्रीणन्ति। २ क्रीणासि, क्रीणीथः, क्रीणीथ। ३ क्रीणामि, क्रीणीवः, क्रीणीमः॥

(आत्मने०) = १ क्रीणीते, क्रीणाते, क्रीणते। २ क्रीणीषे, क्रीणाथे, क्रीणीध्वे। ३ क्रीणे, क्रीणीवहे, क्रीणीमहे॥

(२) लोट्

(परस्मै०) = १ क्रीणातु, क्रीणीताम्, क्रीणन्तु। २ क्रीणीहि, क्रीणीतम्, क्रीणीत। ३ क्रीणानि, क्रीणाव, क्रीणाम॥

(आत्मने०) = १ क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम्। २ क्रीणीष्व क्रीणाथाम्, क्रीणीध्वम्। ३ क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै॥

(३) लङ्

(परस्मै०) = १ अक्रीणात्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन्। २ अक्रीणाः, अक्रीणीतम्, अक्रीणीत। ३ अक्रीणाम्, अक्रीणीव, अक्रीणीम॥

(आत्मने०) = १ अक्रीणीत, अक्रीणाताम्, अक्रीणत। २ अक्रीणीथाः, अक्रीणाथाम्, अक्रीणीध्वम्। ३ अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि॥

(४) विधिलिङ्

(परस्मै०) = १ क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयुः। २ क्रीणीयाः, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयात। ३ क्रीणीयाम्, क्रीणीयाव, क्रीणीयाम॥

(आत्मने०) = १ क्रीणीत, क्रीणीयाताम्, क्रीणीरन्। २ क्रीणीथाः, क्रीणीयाथाम्, क्रीणीध्वम्। ३ क्रीणीय, क्रीणीवहि, क्रीणीमहि॥

संस्कृत--वाक्यानि ।

१ अहं धान्यं क्रीणामि, त्वं किं क्रीणीषे ? त्वं किं श्वः क्रेष्यसि ? न ह्यहं घृतं अक्रीणम् ।

२ अहं जानामि, त्वं जानासि, स जानातु । अहं न अजानम् यत् त्वं तत्र पुस्तकं अपठः ।

३ अहं ते सौभगत्वाय हस्तं गृह्णामि । ते अन्नं गृह्णन्तु । त्वं किं ग्रहीष्यसि ?

४ वायुः चंपकवनानि धुनाति । त्वं वस्त्रं किं न धोष्यसि ? ते सर्वे काष्ठानि धुनन्ति ।

५ स तां भूमिं जलेन पुनाति । त्वं किं पुनासि ? स मंत्रैः कर्णौ पुनीते । महात्मा आशीर्वादैः सर्वान् पुनातु ।

इस प्रकार वाक्य बनाना अब पाठकोंके लिये बडा सुगम है ।

यहां संपूर्ण धातुओंका विचार हुआ है । धातुओंके रूप बनानेकी अति-सुगम रीति अगले विभागमें दी जायगी, पाठक उसे अवश्य देखें और उससे अधिक लाभ प्राप्त करें ।

——×——

पाठ १३

(महाभारत उद्योगपर्व०, अ० ३९)

धृतराष्ट्र उवाच ।

सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् ।
न चोत्सहे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥

विदुर उवाच ।

अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः ।
सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमपेक्षते ॥ १० ॥
परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च ।
परस्परविरोधे च यतन्ते सततोत्थिताः ॥ ११ ॥
सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयम् ।
अर्थादाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयम् ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उवाच = त्वं सर्वं प्राज्ञसंमतं सूज्ञसंमतं आयतीयुक्तं हितकरं भाषसे, तथापि सुतं पुत्रं त्यक्तुं न उत्सहे उत्साहं न धारयामि । अतः सत्यमेव एतत्, यतः धर्मः ततो जयः ॥९॥ विदुरः उवाच = यः अतीव गुणसंपन्नः गुणैः युक्तः विनयान्वितश्च अस्ति सः भूतानां प्राणिनां सुसूक्ष्मं अत्यल्पमपि उपमर्दं नाशं न अपेक्षते न इच्छति ॥ १० ॥ परापवादनिरताः परनिंदारताः दुष्टाः सततोत्थिता सततजागरूका भूत्वा परस्परविरोधे परस्पर-कलहे यतन्ते प्रयतन्ते तथा च परदुःखोदयेषु कर्मसु च प्रयन्तते ॥ ११ ॥ येषां दर्शनं सदोषं दोषयुक्तं, येषां संवासे च महद्भयं वर्तते, येषां अर्थादाने धनग्रहणे महान् दोषः, येषां धनस्य प्रदाने च महद्भयं वर्तते ते महादुष्टाः सन्ति ॥ १२ ॥

ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाः शठाः ।
ये पापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः ॥ १३ ॥
युक्तश्चान्यैर्महादोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत् ।
निवर्तमाने सौहार्दे प्रीतिर्नीचे प्रणश्यति ॥ १४ ॥
या चैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखम् ।
यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये ॥ १५ ॥
अल्पेऽप्यपकृते मोहान्न शांतिमधिगच्छति ।
तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृनात्मभिः ॥ १६ ॥
निशम्य निपुणं बुद्धया विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ।
यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरम् ॥ १७ ॥
स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानंत्यमश्नुते ।
ज्ञातयो वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मनः शुभम् ॥ १८ ॥

ये वै शठाः खलाः, निस्त्रपाः निर्लज्जाः, सकामाः कामेन सहिताः, तथा भेदनशीलाः विरोधकारकस्वभावाः, ये च पापा इति विख्याताः ते संवासे सहवासे परिगर्हिताः निंदिताः सन्ति । तैः सह मैत्री कदापि न कर्तव्या ॥ १३ ॥ ये अन्यैः महादोषैः युक्ताः तान् नरान् सौहृदर्थं विवर्जयेत् । सौहार्दे निवर्तमाने नाशमाने नीचे जने प्रीतिः प्रणश्यति ॥ १४ ॥ या च एव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे मित्रत्वे च एव यत्सुखं वर्तते, तत्तु नीचसंगत्या नैव प्राप्नोति । यः अपवादाय निंदाकरणार्थं एव यतते यत्नवान् भवति, क्षये नाशाय एव यत्नं आरभते ॥ १५ ॥ यः च अल्पे अपि अपकृते अपकारे कृते मोहात् कदापि शांतिं न अधिगच्छति प्राप्नोति, तादृशैः नीचैः नृशंसैः दुष्टैः अकृतात्माभिः हीनात्माभिः सह संगतं मित्रत्वम् ॥ १६ ॥ बुद्धया विचारशक्त्या निपुणं निशम्य पूर्णं विचार्य विद्वान् पुरुषः दूरात् विवर्जयेत् । तैः दुष्टैः सह मैत्री न कर्तव्या । यः दरिद्रं, दीनं, आतुरं रोगिणं ज्ञातिं अनुगृह्णाति ॥ १७ ॥ स पुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयः कल्याणस्य आनन्त्यं अनंतत्वं च अश्नुते प्राप्नोति य आत्मनः शुभं इच्छति तैः ज्ञातयः वर्धनीयाः संवर्धनीयाः ॥ १८ ॥

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।
श्रेयसा योक्ष्यते राजन् कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियाम् ॥ १९ ॥
विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ।
किं पुनर्गुणवन्तस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः ॥ २० ॥
प्रसादं कुरु वीराणां पाण्डवानां विशांपते ।
दीयतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २१ ॥
एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप ।
वृद्धेन हि त्वया कार्यं पुत्राणां तात शासनम् ॥ २२ ॥
मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मा त्वद्धितैषिणम् ।
ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यः शुभार्थिना ।
सुखानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥२३॥

यः कुलवृद्धिं च इच्छति तेन अपि तथैव कर्तव्यम् । हे राजेन्द्र राजश्रेष्ठ ! तस्मात् साधु यथा स्यात् तथा समाचर शोभनं आचरणं कुरु । हे राजन् ! ज्ञातिसत्क्रियां कुर्वाणः श्रेयसा योक्ष्यते कल्याणेन युक्तो भवति ॥ १९ ॥ हे भरतर्षभ भरतश्रेष्ठ ! विगुणाः गुणहीना अपि ज्ञातयः स्वजाति-पुरुषाः संरक्ष्याः । किं पुनः त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः तव प्रसादं एव इच्छन्तः ते गुणवन्तः ज्ञातयः रक्षणीया इति वक्तव्यम् ? ॥ २० ॥ हे विशां पते प्रजानां पालक ! वीराणां पांडवानां उपरि प्रसादं कुरु । हे ईश्वर ! राजन् ! तेषां वृत्त्यर्थं केचित् ग्रामकाः ग्रामाः दीयन्ताम् ॥ २१ ॥ हे नराधिप ! एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति । हे तात ! त्वया वृद्धेन हि पुत्राणां शासनं कार्यम् ॥ २२ ॥ मया च अपि हितं वाच्यम् । मां त्वद्धितैषिणं तव हितं एव इच्छन्तं मां विद्धि जानीहि । हे तात ! शुभार्थिना शुभं इच्छता पुरुषेण ज्ञातिभिः विग्रहः कलहः न कर्तव्यः । हे भरतर्षभ ! ज्ञातिभिः सह भोज्यानि सह भोजनानि सुखानि सुखकारकानि भवन्ति ॥ २३ ॥

पाठ १४

रामायणम् ।

(१)

एवं विलपन्ती सीता तदा वृक्षगतं गृध्रं ददर्श । सा सीता तदा तं गृध्रमुद्वीक्ष्य समाक्रन्दच्च महता शब्देन । " पश्य माम्, रावणस्य वशं गताऽस्मि, पश्य मां, अनाथवत् ह्रियमाणाम् । "

जटायुस्तु तं शब्दं श्रुत्वा, दृष्ट्वा च तां राक्षसेन ह्रियमाणां, व्याजहार— " राक्षसाधम ! नार्हसि निंदितं कर्म कर्तुम् । धीरो नैवं कर्म समाचरेत् येन तं परो विगर्हयेत् । यथाऽऽत्मनः दारास्तथा परेषामपि रक्ष्या एव । अहं तु वृद्धः । त्वं तु युवा कवची सशस्त्रश्च, किंतु सीतामादाय कुशली नैव गमिष्यसि । " इति ।

एवमुक्तो रावणो अमर्षणशीलः पतगेन्द्रं गृध्रं जटायुं अभिदुद्राव । वातोद्धूतयोर्मेघयोरिव तयोस्तत्र तुमुलः संप्रहारो बभूव । जटायुस्तु तदा तुण्डेन रावणस्य दश बाहूनतिक्रम्य तं अदशत् । दशग्रीवोऽपि सीतां तत्रोत्सृज्य क्रोधाद् मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां गृध्रराजमपोथयत्, खड्गेन तस्य पक्षौ पादौ चाच्छिनत् । तदाऽसौ जटायुः धरण्यां पपात ।

रावणेन निहतं गृध्रराजं निरीक्ष्य सीता भृशं विललाप । रावणस्तु तां क्रोशन्तीं केशेषु जग्राह । तदा सर्वं जगत् अंधेन तमसा व्याप्तम् । मत्तगज इव स दशाननस्तामादाय सत्वरं प्रस्थितः । तदा तस्याः शरीरात् पुष्पमाला च्युता धरणीतले पपात । तस्याश्चरणाच्च रत्नभूषितं नूपुरं, कंठाद्धारवलयं च भ्रष्टम् । एवं रावणेन ह्रियमाणायां सीतायां दिवाकरः प्रभारहितो बभूव । यत्र रावणः सीतां पतिव्रतां हरति तत्र धर्मः नास्ति, कुतः सत्यं, आर्जवं अपि च न, इति सर्वाण्यपि भूतानि पर्यदेवयन् ।

सीता रावणेनैवं ह्रियमाणा पंच वानरश्रेष्ठान् गिरिश्रृंगस्थान् ददर्श । तेषां मध्ये सा कौशेयमुत्तरीयं शुभानि चाभरणानि मुमोच इमे शंसेयू रामायेति। रावणस्तु संभ्रमात्तन्न बुबोध । चापाच्च्युतः शर इव स तामादाय लंकामेव जगाम ।

(२)

रामस्तु मारीचं राक्षसं निहत्य पृष्ठतो निवर्तमानः दीनं शून्यं लक्ष्मणं दृष्ट्वा पर्यपृच्छत् । " हे लक्ष्मण ! कथं वैदेहीं तत्र त्यक्त्वाऽत्रागतोऽसि । " इति ।

लक्ष्मणोऽपि सर्वं यथावृत्तमकथयत् । तच्छ्रुत्वा रामस्त्वरमाणस्ततः स्थानात् स्वाश्रममागत्य तं शून्यं दृष्ट्वा उद्विग्नमानसो बभूव, बहु विललाप च।

शोकार्णवे निमग्नो रामो वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन् नदीनदं गिरींश्च बभ्राम । " हा सीते ! क्व गताऽसि " इति कृत्वा पुनः पुनर्बहु विललाप च । शोकेन विह्वलश्चाभवत् ।

लक्ष्मणस्तं प्रश्रितो बहुप्रकारं सान्त्वयामास । तमनाहृत्य सोऽपि पुनः पुनः प्राक्रोशत् । " लक्ष्मण ! गच्छाद्यायोध्याम्, मद्वचनाद्भरतो वाच्यः । अनुज्ञातोऽसि रामेण, पालय वसुंधराम् । अम्बाश्च सर्वा अपि रक्षणीया इति । "

रामस्य महता शोककरणेन च लक्ष्मणोऽपि दीनो व्यथितमनाश्च बभूव । उवाच च रामं- ' हे राम ! यदि त्वं काकुत्स्थो भूत्वाऽपि दुःखं न सहिष्यसे तर्हि कः इतरः प्राकृतोऽल्पसत्वः सहिष्यति? कस्योपरि आपदो नागच्छन्ति?'

इति लक्ष्मणवचनं श्रुत्वा रामश्चेतनां प्राप्तः उवाच च लक्ष्मणं " भद्र ! चिन्तयेह केनोपायेन सीतां पश्याव इति । "

तौ रामलक्ष्मणौ वनमन्विष्यन्तौ भूतप्रायं भूमौ पतितं तं जटायुं ददृशतुः । तं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । " अनेनैव सीता भक्षिता भवेत् । एष राक्षस एव भवेत् । एनं वधिष्ये । " इति ।

गृध्रस्तु रुधिरं वमन्नुवाच– " यां देवीं त्वं अन्वेषसि सा देवी रावणेन हृता। मम प्राणा अपि तेनैव हृताः। इदमस्य धनुर्भग्नम्। एते शरास्तस्य। एष भग्नो रथः। भवतः शत्रुः मे पक्षौ छित्वा सीतामादाय इत एव लंका प्रस्थितः। " इति।

इति तस्य भाषणं श्रुत्वा तं गृध्रं परिष्वज्य सलक्ष्मणो बहु रुरोद। उवाच च– " राज्यं भ्रष्टं, वने वासः, सीताऽपि रावणेन हृता, त्वं अपि मृतः। ईदृशी ममेयं विलपत्। "

तदा गृध्रं मृतं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्– " आहर काष्ठानि, दहाव एनमिति "

एवमुक्त्वा धर्मात्मानौ तं गृध्रशरीरं दीप्तां चितामारोप्य देहतुः। गोदावरीं नदीं गत्वा तस्मै उदकमपि चक्रतुः।

तदा दक्षिणां दिशं प्रस्थितौ तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ किंचिद् दूरं गत्वा तौ कबंधं नाम राक्षसं आसेदतुः। तं खड्गेन हत्वा किंचिद् दूरमग्रे गत्वा शबर्या आश्रमं तौ अपश्यताम्। सा शबर्यपि रामलक्ष्मणौ दृष्ट्वा तयोः पादौ जग्राह।

तस्या आतिथ्यं वन्यफलमूलादिकं गृहीत्वा तत्र कंचित्कालं स्थित्वा रामलक्ष्मणौ अग्रे जग्मतुः। केनचित्त्वथ कालेन तौ पम्पासरोवरं प्राप्तौ। पम्पायाः सौन्दर्यं रमणीयतां च दृष्ट्वा रामस्येन्द्रियाणि चकम्पिरे। तत्रत्यां वन्यां शोभां दृष्ट्वा रामः सीताविरहं स्मृत्वा विह्वलोऽभूत्। " हे लक्ष्मण! सीतया विहीनोऽहं दीनः कथं प्राणान् धारये " इति भृशं रुरोद।

एवं विलपन्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत्। " क एष शोकः? संस्तम्भ राम! सर्वथा न भविष्यति रावणः पातालमपि गच्छन्। स्थानं तावल्लभ्यतां पापस्य। सीतां ततो हास्यति निधनं वा गमिष्यति। आर्यपुत्र! उत्साहं वर्धय। नास्त्युत्साहात्परमं बलम्। सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभं वर्तते " इति।

एवं लक्ष्मणेन संबोधितो रामस्त्यक्त्वा शोकं धैर्यमुपागमत्। अतिक्रम्य ततः पम्पां ऋष्यमूकपर्वतस्य समीपं रामलक्ष्मणौ प्राप्तौ वानराणां तत्रत्यानां अधिपेन च दृष्टौ।

सुग्रीवस्तु तौ दृष्ट्वा शंकितोऽभवत्। शांकितं च तं वाक्यकोविदो हनुमानुवाच। "त्यजतामेष संभ्रमः। मलयोऽयं गिरिवरः। नेह भयं वालिनः" इति। सुग्रीवस्तूवाच "कस्य न स्याद्भयमेतौ पुरुषोत्तमौ दीर्घबाहू वीर्यवत्तरौ वीरौ दृष्ट्वा। शंके वालिप्रहितावेवैतौ भवतः। नात्र विश्वासः संशयश्च। जानीहि भद्र! एतौ शुद्धात्मानौ वा अन्यथेति।"

एवं समादिष्टो हनुमान् ऋष्यमूकात्पुप्लुवे यत्र रामलक्ष्मणौ आस्ताम्। हनुमान् भिक्षुरूपेण तत्र गतो विनीतवदुपागम्य प्रणिपत्य च तौ वाक्यमुवाच॥ "राजर्षिप्रतिमौ तापसौ कथं प्राप्तौ अमुं देशम्? सुग्रीवनामको हि वानरराजो धर्मात्मा विनिकृतो भ्रात्रा दुःखितोऽत्र तिष्ठति। तेन महात्मनाऽहं प्रेषितो हनुमान्नाम वानरोऽस्मि। स हि युवाभ्यां सख्यमिच्छति। अस्य सुग्रीवस्य मां सचिवं जानीतम्। कामगः कामचारी चास्मि। केवलं सुग्रीवप्रियकरणात् ऋष्यमूकपर्वतादिह प्राप्तोऽस्मि। नान्यत् किंचित् कर्तव्यमास्ति।"

इत्येतच्छ्रुत्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। "सचिवोऽयं वानरेन्द्रस्य, ममान्तिकमागतोऽस्ति। अनेन कृत्स्नं व्याकरणमपि पठितमिति दृश्यते; यतः व्याहरतानेन किंचिदपि नापशब्दितम्।" एवमुक्तो लक्ष्मणो हनुमन्तमब्रवीत्— "विदिता हि गुणाः सुग्रीवस्य, तमेव वयं मार्गावः। यत्सुग्रीववचनाद् ब्रवीषि तत्करिष्यावः इति।"

तच्छ्रुत्वा हनूमान्पप्रच्छ "किमर्थं रामः सानुजो घोरं वनमागतः?" इति हनूमत्प्रश्नं श्रुत्वा लक्ष्मणेन सर्वोऽपि वृत्तान्तः तस्मै निवेदितः। उवाच च– "यस्य प्रसादेन सर्वा इमाः प्रजाः प्रसादयेयुः स एष रामः शरण्यस्य वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्य प्रसादमभिकांक्षते।" इति। करुणमेवं ब्रुवाणं सौमित्रिं हनूमान्प्रत्युवाच। "दिष्ट्या वानरेन्द्रेणेदृशा द्रष्टव्या जितक्रोधा बुद्धिमन्तो जितेन्द्रिया वीराश्च दर्शनमागताः। सोऽपि सुग्रीवो वालिन राज्याद्विभ्रष्टः कृतवैरश्च। हृतदारश्च भ्राता वने त्रस्तो विनिकृतश्च भृशं युवयोः साहाय्यं करिष्यति इति।'

हनूमांस्ततो रामलक्ष्मणौ स्वकीयं पृष्ठं आरोपयामास, ऋष्यमूकपर्वतान्मलयगिरिं गत्वा कपिराजाय सुग्रीवाय रामलक्ष्मणावागतौ इति निवेदयामास।

सुग्रीवस्तु प्रीत्या राघवमुवाच– "एष प्रसारितो बाहुर्यदि रोचते मे सख्यम्। बध्यतां ध्रुवा मर्यादा। इति।" उभौ ततो हस्तौ संपीड्य दीप्यमानमग्निं प्रदक्षिणीचक्रतुः वयस्यत्वं चोपाजग्मतुः। सुप्रीतमनसौ च कपिराघवौ तदाऽन्योन्यमभिवीक्षन्तौ तृप्तिं नाभिगतौ। सुग्रीवस्तदा प्रहृष्टवदनो राममुवाच–"हृद्यो मे त्वं वयस्यः। एकं नौ सुखं दुःखं च। विदितो हि मे वृत्तान्तः सर्वस्तवास्माद्धनूमतो मन्त्रिवरात्। हे राम! अहं तव भार्यां अचिरादेवानयिष्यामि। तेन दुःखाद्वियोगजान्मुक्तो भविष्यसि। अनुमतो जानामि च ह्रियमाणा सीता मया दृष्टेति। तयैव स्वकीयं उत्तरीयं शोभनान्याभरणानि अत्र त्यक्तानि इति मन्ये। अर्हसीदानीं तानि प्रत्यक्षीकर्तुमिति।"

ततो दृष्ट्वा तु तान्याभरणानि वासांसि च रामश्चन्द्रमा इव नीहारेण बाष्पैः संरुद्धोऽभवत्। "हा प्रिये" इति रुदन् क्षितौ च न्यपतत्। हृदि कृत्वाऽलंकारान् सर्पवद्भृशं निशश्वास। लक्ष्मणं चादर्शयत् पुनः पुनर्भूषणानि। तानि दृष्ट्वा लक्ष्मण उवाच—

नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुंडले।
नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवंदनात्॥ इति॥

तदनंतरं दुःखितेन रामेण पृष्टोऽपि राक्षससंबंधिनं वृत्तान्तं सुग्रीवः किंचिदपि नाशकद्वक्तुम्। परंतु तदैव स प्रत्यजानात् यत् "तथा यत्नं करिष्यामि यथा मैथिलीं त्वं शीघ्रं प्राप्स्यसि।"

इत्युक्त्वा सांत्वयामास च तं–'अलमिदानीं दुःखेन, धैर्यं धारय, मामपि भार्याव्यसनजं दुःखं प्राप्तम्। तथाऽपि न परित्यजे धैर्यम्, न तेषां सुखं भवति ये शोकमनुवर्तन्ते। अतो नैवासि योग्यः शोचितुमिति।"

पाठ १५

॥ श्रीशिवराज्याभिषेकः ॥

एष पुण्यदर्शनस्मरणो ' रायगडः ' । अत्रैव किल भरतभू-स्व-राज्य-संस्थापकस्य सुगृहीतनाम्नःश्रीशिवरायस्य राज्याभिषेक-महोत्सवः समजनि ।

गागाभट्टेन क्षेत्रभूमौ महाराजस्य व्रतबन्धो विहितः । अभिषेकमहोत्सवश्च १५९६ मित शालिवाहनशकस्य ज्येष्ठमासे शुद्ध-त्रयोदश्यां (६ जून १६७४) दुर्गराजे राजदुर्ग निर्वर्तनीय इति निर्धारितमभूत् ।

अथ समुपागते तस्मिन् प्रशस्तेऽहनि सुमहत् खलु महोत्सवसंविधान-मुत्पताके तस्मिन् राजदुर्गे बभूव । असङ्ख्याः खलु जना महोत्सवादिदृक्षवः प्रतिदिनं राजदुर्गमापुः । वैदेशिका अप्येतस्मिन्नवसरे समुपतस्थुरिति श्रूयते । त्रयोदश-सुवर्णभारनिर्मितं महाराजस्य सिंहासनमासीत् । तस्य नातिदूरमेव हैमदण्डोच्छ्रिता वृत्तिसाम्यमुपलक्षयन्ती सुवर्णमयी तुला संस्थापिताऽऽसीत् । अभिषेक-पात्राणि कलशाश्च सर्वे सुवर्णमया आसन् । राजदुर्गस्य महाद्वारं मङ्गलतोरणेन महार्हेण समलङ्कृतमभूत् । महाद्वारस्योभयतः पार्श्वे कलभद्वयं धौत-तुरग-द्वयं च स्थापितमासीत् । तत्र विशेषतः कलभयुगं वीक्ष्य ' समुच्छ्रिततमेऽस्मिन् दुर्गपृष्ठे कथङ्कारमिदमानीतं ' इति सर्वे कुतूहलं सविस्मयमावहन्ति स्म । अथ घटिकाद्वयमात्रावशिष्टायां रजन्यां, यथा स्थानस्थितेषु, कलशपाणिष्वष्टामात्येषु, महाराजः सह महिष्या मुक्ता-मणिमयोपान्त-शुभ्रछत्रवितानं हैमं सिंहासनमारुरोह । ततश्च मोरोपन्त-प्रभृतिभिरष्टामात्यैर्गागाभट्टप्रभृतिभिश्च विप्रवरैर्वेदमन्त्रोच्चारणपूर्वकं सकल-सरितां सरित्पतेश्च पावनेनाम्भसा श्रीशिवरायः स्वराज्यसिंहासनेऽभिषिक्तः । तत्क्षण एव 'विजयतां क्षत्रियकुलावतंसः श्रीशिवछत्रपतिमहाराजः सिंहास-नाधीश्वरः ' इति जय-घोषमिश्रितो मङ्गलवाद्यव्यतिकरः सुदूरं दिशो व्याप्यात्यातिष्ठत् ।

अभिषेकदिनादारभ्य 'स्वस्ति-श्रीराज्याभिषेकशक' इत्यभिधानेन संवत्सर-गणनाऽभिनवा प्रवर्तिता। तस्य साम्प्रतं २७५ तमं वत्सरं विद्यते। सा च 'शिवशक' इत्यभिधानेन सम्प्रत्युपलक्ष्यते। एतत्प्रसङ्गेन महाराजेन राज्यव्यवहारकोशं कारयित्वा सर्वा यावनीः पदसंज्ञा निःसारिताः संस्कृताश्च तत्स्थले प्रवर्तिताः। महोत्सवप्रसङ्गेऽस्मिन् द्वात्रिंशल्लक्षाधिक-कोटि- 'होन' प्रमितो व्ययोऽभूदिति प्राहुः।

अस्मादभिषेकदिनादारभ्य 'नासौ कोऽपि तस्करनृपः, किन्तु मूर्धाभिषिक्तः सिंहासनाधीश्वरोऽयं सार्वभौमः' इति सर्वत्र प्रथितं महाराजस्य शासनम्। मुद्रा चास्य प्रणतसामन्त-चूडामणि-रञ्जिता विराजमाना सर्वैराद्रियते स्म—

प्रतिपच्चन्द्ररेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववन्दिता।
शाहासुतस्य मुद्रेयं शिवराजस्य राजते॥ इति।

पाठ १६

आर्यचाणक्यस्य संस्मरणीयानि सूत्राणि।

१ सुखस्य मूलं धर्मः= सुखका मूल कारण धर्म है।
२ धर्मस्य मूलं अर्थः= धर्मका मूल धन है।
३ अर्थस्य मूलं राज्यम्= धनका मूल राज्य है।
४ राज्यस्य मूलं इन्द्रियजयः= राज्यका मूल इन्द्रियजय है।
५ इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः= इंद्रियोंके विजयका मूल सुशिक्षा है।
६ विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा= सुशिक्षा प्राप्त करनेका साधन वृद्धोंकी सेवा है।
७ वृद्धसेवाया विज्ञानं= वृद्धोंकी सेवा करनेसे अनुभव ज्ञान मिलता है।
८ विज्ञानेन आत्मानं संपादयेत्= इस अनुभव ज्ञानसे अपने आपको युक्त करना चाहिये।

९ संपादितात्मा जितात्मा भवति=अनुभवज्ञानसे युक्त हुआ पुरुष मनोनिग्रही होता है।

१० जितात्मा सर्वार्थैः संयुज्यते = मनोनिग्रही पुरुष सब अर्थोंको प्राप्त करता है।

११ अर्थसंपत् प्रकृतिसंपदं करोति = अर्थ-प्राप्ति जनपद संपत्तिको बनाती है। (प्रकृति-संपद् = जनपदशासन-अधिकारका स्थान)

१२ प्रकृतिसंपदा हि अनायकमपि राज्यं नीयते = अमात्य अधिकारोंसे मुख्य शासक न होनेपर भी राज्य चलाया जा सकता है।

१३ प्रकृतिकोपः सर्वकोपेभ्यो गरीयान् = प्रजाका क्रोध सब क्रोधोंसे भयंकर है।

१४ अ-विनीत-स्वामि-लाभात् अस्वामिलाभः श्रेयान् = अशिक्षित दुःशील राजा रहनेकी अपेक्षा राजा न हुआ तो भी अच्छा है।

१५ संपाद्य आत्मानं, इच्छेत् सहायवान् = अपनेको ज्ञानादि संपत्ति प्राप्त करनेपर, सहायकोंकी अनुकूलता प्राप्त करनी चाहिये।

१६ नासहायस्य मन्त्रनिश्चयः = जिसको सहायक नहीं वह कुछ भी निश्चय नहीं कर सकता।

१७ नैकं चक्रं परिभ्रमति = अकेलाही चक्र घूमता नहीं।

१८ सहाय्यः समसुखदुःखः = जो सुख दुःखमें साथ रहता है उसको सहायक कहते हैं।

१९ मानी, प्रतिमानिनं आत्मनि, द्वितीयं मन्त्रं उत्पादयेत = एक मानी पुरुष, दूसरे मानी पुरुषकी स्पर्धामें, दूसराही षड्यंत्र उत्पन्न कर सकता है।

२० अविनीतं स्नेहमात्रेण न मन्त्रे कुर्वीत = असंस्कारी मनुष्यको केवल परिचय है इसलिये अपनी आयोजनामें लेना उचित नहीं है।